

aan hem toegeschreven collaties blijkt te zijn ontleend aan preken van de door Gruijs bestudeerde Jan van Schoonhoven. P. Bange schrijft over een vijftiende-eeuws collatieboek waarin naast de *Zedelijke Toespraak* van Geert Grote en een tekst over de eerbaarheid van weduwen vooral collaties over het huwelijk staan. In de categorie Moderne Devotie valt ook nog de bijdrage van A. G. Weiier: 'Het Antwerpse getijden- en gebedenboek Plantijn-Moretus 14.12; een vroege vertegenwoordiger van Geert Grote's middelnederlandse getijden-versie?'.

De twee overgebleven artikelen staan op zichzelf en vallen onder de algemene noemer laatmiddeleeuws geestesleven. Het thema van P. M. J. C. de Kort is 'De broederschap van het Heilig Kruis te Nijmegen en zijn betekenis voor het godsdienstig leven aldaar in de tweede helft van de vijftiende eeuw'. P. H. D. Leupen tenslotte geeft zijn visie op de negatieve houding die Filips van Leiden in zijn *De cura reipublicae et sorte principantis* aannam ten opzichte van de laatmiddeleeuwse natuurfilosofen.

In het huldeboek is naast de bibliografie van Gruijs een biografische bijdrage opgenomen van de hand van A. G. Weiier. Na het lezen van dit essay kan de waardering voor het werk van Gruijs alleen maar toenemen, omdat duidelijk is geworden dat zijn toewijding en zijn veelzijdigheid nog veel groter zijn dan zijn publikaties al deden vermoeden. *Codex in context* laat zien dat zijn inspanningen niet zonder resultaat zijn gebleven.

Marjoke de Roos

W. P. Blockmans, H. van Nuffel, ed., *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw. Handelingen van het colloquium te Brussel van 9 tot 12 oktober 1984* (Brussel: H. van Nuffel, 1986, vi + 390 blz.).

Deze bundel is het resultaat van een colloquium, gehouden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel in oktober 1984 ter gelegenheid van het 850-jarig bestaan van de Kapellekerk aldaar. Omdat deze kerk de overgang van de middeleeuwen naar de moderne tijd met al zijn spanningen en veranderingen heeft meegemaakt, wilde men zich niet tot de lokale geschiedenis beperken. Het colloquium kreeg dan ook als titel 'De geboorte van het moderne Europa XVde-XVIde eeuw. Uitbreiding van de staatsmacht en religieuze crisis in Europa'.

De bundel bestaat uit vier gedeelten. Het eerste deel behandelt de staatkundige centralisatie in de Nederlanden, het tweede de culturele stromingen in de Nederlanden, deel drie de religieuze stromingen en het laatste deel de Europese context. Er zijn in totaal veertien bijdragen, uit West- en Oost-Europa, alle ruim voorzien van noten en op enkele drukfouten na is het een goed verzorgd geheel.

W. P. Blockmans opent met een bijdrage waarin hij de veranderende verhouding tussen de onderdanen en de gezagsdragers in de vijftiende en zestiende eeuw bestudeert. Deze eeuwen kenmerkten zich door een versnellingsfase in het staatsvormingsproces en lieten de uitbouw van nieuwe machtsmiddelen zien. Blockmans analyseert de politieke, economische en culturele dimensies van deze ontwikkeling en bestrijdt de voorstelling dat het proces van centralisatie van de staatsmacht een noodzakelijke evolutie was, die de interne pacificatie van samenlevingen waarborgde.

Na G. Janssens, die de katholieke visie op het koningschap in de Nederlanden beschrijft, volgt A. H. Huussen jr. met een bijdrage waarin hij een innig verband van wederzijdse

beïnvloeding tussen het proces van staatsvorming enerzijds en rechtspolitiek en wetgeving anderzijds signaleert. Met name de zestiende eeuw kende een ware wetgevings'boom', niet alleen op het gebied van het strafrecht, maar ook ten aanzien van het economisch en sociale leven. Om een duidelijker beeld te krijgen van het staatsvormingsproces zullen we, aldus Huussen, naast de door Norbert Elias genoemde monopolies die de overheid nastreefde, namelijk op belastingheffing en geweldsuitoefening, het monopolie op wetgeving en rechtspraak toe moeten voegen.

Het laatste artikel uit deel één is afkomstig van R. Petit, die aantoont dat in Luxemburg de centralisatie een gedeeltelijke triomf was, slechts mogelijk doordat het centrale gezag ging samenwerken met diegenen die de traditionele instituties controleerden.

In het tweede deel toont W. Frijhoff aan dat de twee grote processen van de zestiende eeuw, staatsvorming en religiescheiding, de positie van de universiteit versterkt hebben. De universiteit kon namelijk door haar cultuuroverdragende functie de continuïteitsbasis leveren die zowel de staat als de kerk zochten. Wel ging deze versterking van haar positie gepaard met een functiewijziging: van primair wetenschapscentrum werd zij tot overwegend opleidingsinstituut waar studenten gesocialiseerd werden tot bestuurlijke of intellectuele elites. Bovendien werd er nu de basis gelegd voor de ontwikkeling van het nationale besef dat de onderbouw van de staat moest worden. Hierna volgt E. J. M. van Eijl Erasmus op zoek naar zijn levenstaak en P. de Ridder schetst aan de hand van het taalgebruik in het archief der Kapellekerk het proces van centralisatie en verfransing in Brussel.

In deel drie treffen we nog twee bijdragen over Brussel aan, een van G. Marnef en een van E. M. Braekman, beide handelend over het protestantisme aldaar. Marnef geeft een uitgewerkte versie van een eerder verschenen artikel in het *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis*, I (1984) 57-82. Hij schrijft dat de opkomst van de 'Calvinistische Republiek' (1580/1581-1585) gepaard ging met sociale verschuivingen: de oude Brusselse geslachten verloren aan invloed ten gunste van het ambachtelijk milieu. We zien hier een parallel met de machtsstrijd die volgde op de dood van Karel de Stoute in 1477.

G. Vogler vormt eigenlijk de overgang van het derde naar het vierde deel en had dus beter deel drie kunnen afsluiten dan openen, zoals helaas in de bundel gebeurd is. Hij analyseert waarom de jaren 1534/1535 zo belangrijk zijn geweest. Vogler concludeert dat in deze tijd bewezen werd dat de reformatorische volksbeweging en radicale alternatieven geen succes meer konden hebben. Daarom markeren die jaren een culminatiefase en een crisistijd met werking op de lange termijn voor de staatsvorming en de verhouding tussen staat en kerk.

In het laatste deel verdiepen zowel V. Press als K. Vetter het inzicht in de verhoudingen tussen het Rijk en de Nederlanden. J. Bardach behandelt het thema van het colloquium van de theoretische zijde door de oorspronkelijkheid van en de invloed van vreemde elementen op de juridische cultuur in Polen te analyseren. Ook de laatste bijdrage over de relatie tussen cultuur en instellingen is theoretisch van aard. St. Russocki vergelijkt daarin de 'Standenstaten' in West-Europa met de 'democratie nobiliaire' in Polen en Hongarije en de 'nobilobourgeoisie' in Bohemen. Centraal en Oost-Europa kenden een andere politieke structuur dan het Westen, namelijk een predominantie van het 'dominium politicum' over het 'dominium regale'.

Al met al is deze bundel zeer de moeite waard voor ieder die geïnteresseerd is in het proces van staatsvorming. We mogen met dit degelijk overzicht in de veranderde situatie tussen staat en kerk tevreden zijn.

H. ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam 1530-1585* (Hollandse Historische Reeks VII; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1987, 301 biz., ISBN 90 6707 131 5).

Een nieuw werk omtrent de ontwikkeling van de reformatie in een Nederlandse stad gedurende de zestiende eeuw, gebaseerd op intensieve studie van archivalia. De auteur, werkzaam op het gemeentearchief van Rotterdam, moest daarbij het volledig of gedeeltelijk gemis van belangrijke bronnen als vroedschapsresoluties, jaarrekeningen, schepenvonnissen en kerkeraadshandelingen juist over zijn periode voor lief nemen. Hij verstaat de kunst om van zijn bevindingen een aangenaam leesbare weergave te presenteren, beginnende en eindigende met een denkbeeldige wandeling rond Rotterdam, anno 1530, respectievelijk 1585. Dat het hier om een kleinere, aanvankelijk niet stemhebbende Hollandse stad van minder dan tienduizend inwoners gaat, maakt de studie niet minder belangwekkend. De Maasstad nam bijvoorbeeld een uiterst gewichtige plaats in tijdens de eerste fase van de Nederlandse opstand na 1572.

Omtrent de bestuurlijke en kerkelijke gesteldheid der stad in de aanvang van de hervormingsperiode wordt grondige informatie geboden, waarbij reeds in 1537 het optreden van een sacramentaris-gezinde kapelaan wordt gesignaleerd, die in magistraatskring aanzienlijke steun bleek te genieten. Werden in dit geval eigenlijk geen strenge maatregelen genomen ondanks de bemoeienis van het Hof van Holland, anders was dit ten aanzien van de doperse stroming die zich sinds 1533 manifesteerde. Een zeer bekend slachtoffer was Anneke Jansdochter, aanhangster van David Joris, die in 1539 met een lotgenote verdrinken werd, en ook in 1544 waren er weer vervolgingen. Bijzonder frappant is de historie van drie ter dood veroordeelde dopersen die in 1558 van de brandstapel gered werden door het samengestroomde volk. De autoriteiten moesten hiervoor wijken, een gebeuren dat overeenkomst vertoont met wat iets later, in 1562, te Valenciennes zou plaatsvinden.

Vanaf 1557 was Hubert Duifhuis pastoor van de St. Laurenskerk te Rotterdam (tot 1572), een figuur die uiterlijk rooms-katholiek bleef, maar die in deze tijd aanraking had met Hendrik Niclaes en diens Huis der Liefde. Een voorman van de reformatorisch-gezinden in 1566 was mr. Cornelis Meynertsz. Boon, rector van de stadsschool, voorts ook de touwslager Lenert Say, een blijkbaar gefortuneerd handelsman, die later burgemeester werd (de identificatie met de doperse 'Lenaert lijndrayer' uit 1552 lijkt toch niet geheel zeker, bladzijde 122). Er vond hier geen beeldenstorm plaats, maar wel waren er predikaties van de nieuwgezinden tijdens het Wonderjaar.

Na de inneming van Den Briel door de Geuzen in 1572 bevond de stad zich enige tijd in de eerste gevechtlijn. In de zomer van 1574 zetelde Oranje zelf in de Maasstad tijdens de strijd om Leiden en in 1575 opnieuw. Mr. Boon was aanvankelijk een belangrijk lid van de Rotterdamse kerkeraad, die zich met Lenert Say opwierp als pleitbezorger voor de liber-tijnse Pieter Overdage als derde Rotterdamse predikant in 1574. Deze aanstelling ging echter niet door, mede ten gevolge van het ingrijpen bij de magistraat van Oranje als 'hoogste scheidsrechter'. De prins 'stelde zich hier, politiek althans, vierkant achter de gereformeerden' (163). In een nog hachelijke situatie toonde Oranje hoezeer hij de prille gereformeerde organisatie, zij het waarschijnlijk uit politieke overwegingen vooral, tegen meer rekkelijkgelzinden steunde. Voor de gehele periode tot 1585 schat de schrijver het aantal gemeenteleden te Rotterdam op niet meer dan 12% der bevolking. In 1590 waren er ook vijf verschillende doopsgezinde gemeenten.

In verband met het rekkelijk karakter van het Rotterdamse protestantisme ook in later